

ФЕРМЕНТ МІСТИЧНОГО В ПОЕТИЦІ ЕКСПРЕСІОНІЗМУ

Порушується проблема значення містичного в процесі формування літературно-експресіоністичного простору. Визначаються як кваліфікативи містико-експресіоністичної текстової цілості екстаз, межовий стан (психофізичні передумови); трансцендентність, ірраціоналізм, езотеричність (експресіоністичний хронотоп); архетип смерті і його конотації (образно-структуруючі засоби); надчуттєвість (рецептивний аспект).

Ключові слова: містика, духовна практика, архетип смерті, екстаз, енергетика, трансцендентність, поетика експресіонізму.

Об'єктом і предметом вітчизняного літературознавства український літературний експресіонізм став пізніше, ніж заслуговувало це явище. Екскурси в цьому напрямку були спорадичними (Д. Донцов про творчість Лесі Українки, М. Бажан про кінодраматургію О. Довженка). Була наявна тенденція до заміни та емансипації експресіоністичного дефініційного простору імпресіоністичним, який зайняв панівні позиції в українській науці на початку епохи модернізму поруч із символістичним (наприклад, М. Зеров визначав стиль В. Стефаника як імпресіоністичний).

Наукові стереотипи руйнувати важко, бо на них базуються академічні концепції. Твердження, що експресіонізм найбільш сприятливий для розвитку ґрунт знайшов у Німеччині, стало, практично, аксіомою.

У завдання статті не входить полеміка-аргументація з приводу „несвоєчасності” такого висновку. У форматі цього дослідження обмежимося констатацією факту і переліком персоналій, які в сучасному українському літературознавстві визнані як експресіоністичні або ж дотичні до експресіонізму: І. Франко, В. Стефаник, О. Турянський, Б. Лепкий, М. Яцків, В. Бобинський, О. Гаврилюк, І. Крушельницький, А. Хомик, С. Тудор, В. Винниченко, Леся Українка, О. Кобилянська, М. Бажан, Микола Хвильовий, Т. Осьмачка, М. Куліш, А. Головка, О. Довженко, В. Ткачук, Б. Нижанківський.

Творчість В. Стуса, В. Дрозда, В. Симоненка свідчить про те, що експресіоністична поетика активізується в міру естетичної необхідності, а експресіонізм як феноменологія (О.Осьмак) взагалі належить до вічних „ізмів”. Ні кількісно, ні якісно український експресіонізм не поступається як німецькій, так і будь-якій іншій національній модифікації даного феномену, якщо оцінювати власне творчість, а не літературно-організаційну діяльність (рухи, декларації, маніфести, програми і т. п.).

Інформативний простір українського літературного експресіонізму

блокували, з одного боку, ті фактори, які сформульовані Л. Костенко в дослідженні „Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала”. З іншого боку, зіграло рестриктивну роль недостатнє або й відсутнє теоретичне розпрацювання проблеми. Останнє десятиліття ХХ – перше ХХІ століття засвідчують інтенсивні зусилля науковців відновити „стильову” справедливість.

Теоретично-методологічну базу експресіонізму досліджують О. Астаф'єв, Л. Левчук, М. Моклиця, О. Осьмак, В. Пахаренко. Підсумковий характер мають збірники наукових праць із проблем експресіонізму за редакцією Т. Гаврилів (2002, 2005 роки).

Філософсько-світоглядні засади, морально-етичні параметри, структуруючі принципи, поетикальні особливості, історичні аспекти українського експресіонізму знайшли висвітлення в працях вітчизняних літературознавців як супровідні в рамках інших проблем або ж у процесі осягання експресіоністичного феномену окремого автора (Л. Залеська Онишкевич про українську модерну драму, Н. Корнієнко про евристичні художні моделі Леся Курбаса, Н. Костенко про життя, творчість і особливості віршостилістики М. Бажана, А. Печарський про О. Турянського, Т. Свербілова про драматургію В. Винниченка, С. Хороб про розвиток модерністської системи художнього мислення в українській драматургії кінця ХІХ – початку ХХ ст., О. Черненко про експресіонізм у творчості В. Стефаніка, Н. Шумило про процес самоусвідомлення українськими письменниками самотності національного літературного процесу кінця ХІХ – початку ХХ ст.).

Проблема містичного в експресіоністичній парадигмі, як правило, лише фіксується: на рівні трансцендентних, метафізичних проблем чи як констатація концепційної підстави без подальшої деталізації або, в кращому випадку, з принагідними екскурсами в біографічний простір. Власне поняття „містика” вживається не так і часто (О. Черненко, Т. Гаврилів, Літературознавча енциклопедія: автор-укладач Ю. Ковалів). В основному фігурують апелятиви до містичного: ірраціоналізм, езотеричність, видіння, пророчі візії, інтуїція, галюцинації, анімізація, спіритуалізм. Часто (особливо в експресіоністично-теоретичних першоджерелах) зустрічається поняття „нова релігія”, що семантично співвідноситься з „містикою” й означає духовний контакт із надреальними джерелами і, відповідно, осяяння, прозріння, провидіння. Саме такі характеристики креативним процесам експресіоністично спрямованих митців, їхнім творам (персонажам, сюжетам), біографічним факторам зустрічаємо в різножанрових дослідженнях українських літературознавців (до вищезгаданих варто додати роботи Р. Піхманця, Б. Тихолоза, В. Барчан). На особливу увагу в плані з'ясування природи експресіонізму (існують естетичні інваріанти, незалежно від мистецьково-видової диференціації) заслуговують праці О. Осьмак, де безпосередньо досліджується релігійно-містичний аспект цього феномену.

Проблема містичного не отримала належного теоретичного „статусу” в науковій парадигмі, незважаючи на очевидний ферментний пріоритет у процесі експресіоністично-естетичних перетворень. Мета

статті полягає у спробі ввести категорію містичного в теоретично-методологічний експресіоністичний контекст, визначивши основні напрямки аргументацій.

Свідомо апелюється, в основному, до сучасних вітчизняних теоретичних та історико-літературних джерел з приводу осмислюваної проблеми, оскільки іншомовні (в більшості, німецькі, польські та російські) фігурують достатньою мірою і переважно в працях усіх, хто обсервує проблему експресіонізму. Враховуються також і жанрові рамки.

Будь-який літературний текст звернений передовсім до емоційно-почуттєвої сфери людини, бо в цьому – його автономність. Навіть ті твори, що знаходяться в річищі книжної традиції, де основним засобом вираження є осмислення, а не переживання [4, с. 83], останнього не позбавлені, бо коли ні, то перекреслиться сама природа художньої дійсності. За експресіонізмом як специфічним естетичним субстратом визнано особливий енергетичний статус, і це вже загальновідомий факт, чи то йдеться про літературне явище, чи музичне, чи образотворче.

Ж. Бодрійяр у праці „Символічний обмін і смерть” твердить, що „завдання поезії – служити порогом незворотності для будь-якого терміна чи теми саме в процесі анаграматичної роботи” [3, с. 350]. Перефразовуючи цю сентенцію, висловимо припущення, що з енергетичною наповненістю експресіоністичної „штуки” відбувається щось подібне – маємо поріг незворотності для всіх емоційно-почуттєвих субстанцій, де звичне знищується, зникає, трансформуючись у трансцендентне, ламаючи лінійний дискурс.

Експресіоніст – психотип із певним комплексом вроджених ознак, серед яких – надзвичайно розвинута інтуїція і надчуттєвість. Можна поставити знак рівності між експресіоністом і містиком, експресіонізмом і містицизмом. „Містицизм – це особливий спосіб наближення до Істини... який використовує *інтуїцію і емоційні здібності* (курсив мій. – Г.Я.), що дрімають і не розкриваються зазвичай до того часу, поки їх не приведуть у дію під керівництвом наставника” [10, с. 15].

У експресіоністів тим фактором, що приводить у дію емоційно-інтуїтивний механізм, виступає екстремальна, межова ситуація. Те, що все-таки це вроджені риси, підтверджує, наприклад, практика суфіїв, котрі претендентів на цей духовний статус відпроваджували після випробного терміну, мотивуючи нездатністю до входження у містичний простір.

Навіть інтерпретування експресіоністичних текстів потребує особливої емоційно-психічної бази. Свого часу О. Єввіна, дослідниця імпресіонізму, зауважила, що, аналізуючи твори цього літературного стилю, мусиш сам ставати імпресіоністом і користуватися „імпресіоністичним” інструментарієм, інакше глибинні змістові шари не будуть виявлені.

„Істинних поетів таки більше, ніж істинних поцінувачів. Але саме серед істинних поетів їх передовсім і слід шукати.

Можемо тільки здогадуватися, як людина з абсолютним музичним слухом болісно реагує на фальшиві звуки.

Феномен Моцарта важко піддається осмисленню тому, що там задіяні такі нервові волокна й психологічні безодні, пульсація яких відчутна тільки для такого ж чи, принаймні, наближеного до нього душевного і духовного організму” [2, с. 142].

Практика містиків складається з відчуттів і одкровенень, бо гносис досягається через екстатичні стани і внутрішню трансформацію. Екстатична природа експресіоністичної творчості – літературознавча аксіома, адже йдеться про максималізм усіх рівнів – моральний, фізичний, психічний, духовний, контрапункт яких стає основою для вибуху, екстазу, що спричиняє осяяння і осяювання та висвітлює Суть, Істину.

Мистецтво – що ж?

Це надаремне

в дно дня, дно dna сягати словом,

в ядро ціляти світла темне.

Ні, не чорнила – треба крові!

Хай ваші терези розумні

відважать форму, зміст, прикраси,

достоту зміряють безумне

і скажуть: небагато важить.

Хай!

Але в те сутнє, в дно dna срібне

не сягнуть мірою ні разу

і сятимуть, мов царство мідне,

ці строфи щільні і доцільні,

ці строфи – формули екстази [1, с. 135–136].

Процитований вірш Б.-І. Антонича із заключним імперативом „ці строфи – формули екстази” – не літературне fiction, а констатація психобіографічного факту, який виявляє джерело, походження емоційності експресіоністичного слова.

Життєтворчість експресіоністів рясніє осяяннями і пророцтвами як особистісного, так і національного та світового масштабу, хоча дар провидіння – властивість не лише тих письменників, яких історія літератури зараховує до числа експресіоністів. Через те, що „найчастіше питання взаємозв’язків автора і його літературних героїв набуває міфічно-містичного забарвлення” [8, с. 4] (а в експресіоністів – це обов’язкова ознака), їх твори несуть інформацію, котра виходить за межі тих знанневих координат, які прийнято називати науковими. Містики й духовидці, якими є експресіоністи, приятелюють із духами й зірками, входять у контакт із Божественним і в результаті цього спілкування, в точці перетину реального та ірреального з’являються художні пророцтва, що засвідчують дотик до Великої Таємниці. О. Слоновьська у статті „Поезія – Медея, що вбиває дітей своїх”: дещо про містичне в літературі” [8, с. 4–6, 12] наводить приклади з життя і творчості письменників, які підтверджують присутність містичного. Не будемо повторюватись, зауважимо лише, що, скільки експресіоністів, стільки містичних практик, серед яких хрестоматійними вважаються екстатичні

стани В. Стефаніка; обставини і відчуття Лесі Українки під час написання „Одержимої”; досвід поза межами болю О. Турянського; геніальна здатність М. Бажана імплантуватись у енергетичний простір Інших (наприклад, Гофмана або ж етнічно-український вимір лірництва); містично-експресіоністичні метаморфози Франкового духу, засвідчені епістолярією, літературознавчими студіями, поезією, прозою; усвідомлення В. Дроздом містичної природи творчого процесу („Музей живого письменника”, „Листя землі”).

У одному зі своїх інтерв'ю І. Качуровський сказав, що справжні художники – посередники між Вищою Силою і світом людей [11, с. 5–6], визнаючи містичність зв'язків митця з Богом. „Містичне почуття – це почуття єдності індивіда з Абсолютом; воно, як і всі явища в житті людства, підвладне законові хвиль чи коливань: у добу спокою й добробуту занепадає, маліє й міліє, в часи катастроф поширюється й поглиблюється” [5, с. 33].

Експресіоністичне естетичне утворення – найбільш динамічне завдяки енерговібрації, що ґрунтується на максимальній амплітуді коливань, яку задає потужної сили імпульс – як правило, смерть, у прямому або символічному значенні (так чи інакше це обов'язково пов'язане з кризовою, межовою ситуацією, де щось закінчується, і відкривається цілком нова перспектива).

Чи не найяскравішим підтвердженням вищезазначеному є життя й творчість В. Стуса. Зміст і напрям його „тюремної ініціації” розкрив К. Москалець у есеїстичних „Страстях по вітчизні” [6, с. 209–254].

К. Москалець писав про „Час творчості”. Парадигматично-експресіоністичний „кістяк” „Палімпсестів” також опертий на містику. Шлях ліричного персонажа (власне самого В. Стуса) – це шлях християнського містика, що його він здолав сам, сотворивши, послуговуючись терміном суфіїв – особистий „вірд” [10, с. 289].

Процес кшталтування у В. Стуса багато в чому справді нагадує досвід суфіїв, тільки це – самодосвід, без стороннього „наглядного” ока, це свідомо духовна розбудова, вдосконалення після осяяння, пережитого під час перебування в камері попереднього ув'язнення Київського республіканського КДБ в 1972 році.

Щось уступилося у мене: раптом
між співами тюремних горобців
і гуркотом тролейбусів відчув я,
неначе хтось висвистує мою
мелодію журливу – тьмавим альтом.
І я потерп. І моторошний день
за цим журливим свистом ослонився.
Це – ти. Це – там десь ти. Коли триваєш
на відстані од себе – то, напевне,
хтось непомітно в тебе увійшов
і причаївся. Навіть, марновіре,
ти й не зогледівся. Старі шляхи
(їх пам'ять жужмом кинула)

лягли супроти. Походи ж удруге
своєю молодістю і збагни
себе перед народженням Христовим –
як час потоком римського літочислу
збігає в діл. А там стоїть трикліній
для поминання суцього.

.....
Що уступилося – збагнув нарешті! [9, с. 110–111].

Оце „що” – і є містичне, відмова від якого на користь власного „я” призводить до втрати зв’язків із першоосновами світу, з глибинами Всесвіту, до одновимірності, спрощеності. „Нагірне вивільгле струміння”, „нагірних зір ясне добро”, перебування „по той бік існування, по сей бік смерті”, „по чорних водах човен мій поплив, і вже не видно ні землі, ні неба”, „... простір волі – чорний, як крило вороняче. Як тиша, підійшло до тебе небо. Темрявою вкрило і божевільні зорі посвітило, і благодать на тебе пролило”, „мені відкрилась галактична бездна” – такі й подібні означення, а загалом поезія збірок „Час творчості” і „Палімпсести” як змістова й естетична сув’язь – „... непряме вимовляння імені божества (читай – містики. – Г.Я.) – режим радикально відмінний від сигніфікації, оскільки означуване виступає тут як відсутність, розсіювання і умертвіння означуваного. Ім’я бога (в нашому випадку – містичного. – Г.Я.) виникає тут в самому своєму зникненні і руйнуванні, як під час жертвоприношення, воно, дослівно, винищується”, оскільки, „як відомо, прямо прикликати бога небезпечно, занадто могутні сили запускаються при цьому в дію” [3, с. 346].

Вищесказане цілком надається для визначення суті експресіоністичного образу світу, адже жодна інша естетика так не культивує „екстаз смерті” (Ж. Бодрійяр), не нехтує видимим задля сутнісного, не знищує те, що дано у відчуттях, заради того, що знаходиться поза їх межами. Сама природа експресіонізму, його цілі й завдання ідентичні природі містичного, його меті й засобам. Трансценденція, екстатичність, гетерономність – ознаки, що характеризують як одне явище, так і інше. Експресіонізму (навіть активізму) без містики не буває. У житті й творчості експресіоністів проявляє себе містичне. Говорячи про такі тонкі матерії, не можна не вийти за межі науки в традиційному розумінні цього слова. Хоча всім відомі концепції ноосфери В.Вернадського, четвертий вимір М. Гулака, закон збереження енергії (Г. Гельмгольц, Ю.-Р. Майер), можливості енерговібрації, доведені й випробувані Ніколо Тесла і тому подібні „містичні” закони та явища, до яких належать і пророцтва (загальновідомі Нострадамус, ближча в часі знаменита Ванга, не кажучи вже про постійно існуючих регіональних, місцевих прозирачів майбутнього, серед яких справді є знаючі люди. Біблійні пророки та й сам Ісус Христос – теж містики).

Письменники-експресіоністи також володіють даром передбачення, їхні твори – більш енергомісткі в порівнянні з іншими естетичними системами. Інформативні шляхи провіщень пролягають, як правило,

через сни. Другий спосіб спілкування з ірреальним – видіння, які, знову ж таки, з'являються в проломі „між криком і німотою” (О. Пас) – в точці зіткнення максимальних енергій. В такі моменти приходять або рішення, які в притомному стані ніяк не даються для остаточного розв'язання, або ж постають картини, які лягають в основу творів і розкриваються лише з часом (свідчення Б.-І. Антонича, О. Турянського, Т. Осьмачки, В. Стуса й інших. Цитувати їх у даній статті нема потреби, то вже загальновідомі факти).

Підтвердженням особливої ролі снів як зв'язкових між світами реальним і надреальним є, наприклад, і те, що при посвяченні в суфії стан готовності новачка і його „придатності” визначали за змістом сновидінь.

Уже встановлено континуум понять, в контексті яких проступає семантика експресіонізму як явища і експресіоністичної особи письменника зокрема, – дезінтеграція, криза, інтенсивність, максималізм, екстаз, експресія, ініціація, біль, мука, апокаліпсис, осяяння, катарсис, еманация, флюоресценція.

Усі ці поняття стягуються в один енергетичний вузол, в одну естетичну структуру архетипом смерті, оскільки кожне з них містить інформацію про загибель, руйнацію, знищення, зникнення чогось і перехід у інший вимір або ж готовність, здатність і прагнення до якісних незворотних змін. Звідси й центроорганізуюча роль даного архетипу з відповідними образними конотаціями. Звідси й розмови про незмірні обшири болю, який, як правило (хоч буває й надмір радості – А. Луначарський), є тим зовнішнім імпульсом, що приводить у рух систему „митець-містичне (божественне)”. В результаті формується містично-міфологічний хронотоп (який характеризує всі експресіоністичні твори) з архетипною структурністю (йдеться ж про дно душі, де, на переконання Екхарта, наявне божественне, йдеться про „праслово”, „дно” слова, як писав Б.-І. Антонич, а це, зрозуміло, сфера архетипів і, відповідно, тих слів, які зберегли первісне значення).

Звідси ж таке величезне значення словесної архаїки, слів, які достойні символічного обміну: за Ж. Бодрійяром, поезія – це відновлення символічного обміну в самому серці слів.

„Головним матеріалом для священної мови служать старі слова й старі форми, відринуті життям... в певні епохи вона (поетична мова, читай – експресіоністична. – Г.Я.) звучала незрозуміло й урочисто, як літургія” [7, с. 142–143].

Експресіонізм звернений до вічного, до божественного, до надреального, сутнісного, тому й мова його адекватна цій смисловій направленості. Поети з давніх-давен асоціювалися з жерцями, обраними. Акт жертвоприношення (дійсний чи символічний) вимагає адекватного слова, тому в експресіоністів стилістика, ритміка гармонує із загальною спрямованістю тексту у сферу містичного. „Телеграфний” стиль, паратаксічні конструкції, „уривчасте дихання” фрази – ознака експресіоністичного тексту, що також споріднює його з містичними ритуалами, де входження в транс супроводжується „правильним” диханням, ритмічно повторюваними священними іменами і фразами.

Експресіонізм – це концентрація енергії. Як зауважив М. Кодак, категорію „енергія художнього твору” слід уже вводити в літературознавчий канон. Будь-який високомистецький твір насичений енергією. Загальновідома диференціація поезії і віршів, визначена Є. Маланюком.

Поезія, як і експресіоністичний твір загалом, мусить бути насичена енергією, без неї найдосконаліша мистецька техніка лишається лише технікою (В. Стус таке явище в П. Тичини назвав „кладовищем звуків”).

У експресіоністичному творі наявний енергетичний контрапункт. Очевидно, найперше енергетична точка є тою, де експресіонізм відкривається в містику. Саме тут, очевидно, слід шукати джерел ліризму прози В. Стефаніка при відсутності зовнішніх ознак ліризації тексту.

Твори „оживають” лише „в рецептивно-комунікативному функціонуванні” (Р. Гром’як), тому сигніфікативний аспект дослідження експресіонізму в літературі – важливий момент, адже містичне виходить зі стану імпліцитного в процесі контакту з читачем. Експресіоністичний твір є проблематичним для сприймання через почуттєво-больовий надмір і через присутність містичного, в результаті чого в читача виникає відчуття незрозумілої тривоги, психологічного дискомфорту. Енергія болю, що домінує в експресіонізмі, „пробиває” прагматизм реципієнта і, хоча б моментно, але дає відчутти присутність надреального, пульсацію „чистого” болю.

За своєю природою експресіонізм, в тому числі й літературний – явище містичного походження. Експресіоністичне слово – засіб стимуляції містичного. Врахування цього фермента в процесі з’ясування природи експресіонізму – наукова необхідність при усвідомленні того, що містичне – поза межами наукової компетенції в традиційному розумінні цього поняття.

1. *Антонич Б.-І.* *Arg critica* / Антонич Б.-І. // Твори / [ред.-упоряд. Москаленко М.Н.; упоряд. Головата Л.В.; авт. передм. Новикова М.О.]. – К. : Дніпро, 1998. – 591с.
2. *Базилевський В.* Розуміння поезії / В. Базилевський // *Неопалима купина*. – 2007. – № 3-4 – С. 141–157.
3. *Бодрийяр Ж.* *Символический обмен и смерть* / Жан Бодрийяр ; [пер. с фр. С.Н. Зенкина]. – М. : Добросвет, 2000. – 387с.
4. *Ілля В.* В річищі Великого Стилю чи поза ним (Філософія поезії) / В. Ілля // *Основа*. – 1993. – № 25(3). – С. 81–120.
5. *Качуровський І.* Містична функція літератури та українська релігійна поезія / І. Качуровський // *Слово і час*. – 1992. – № 10. – С. 33–45.
6. *Москалець К.* Страсті по вітчизні: Лист до мандрівника на Схід / Костянтин Москалець // *Людина на крижині: літературна критика та есеїстика*. – К. : Критика, 1999. – С. 209–254.
7. *Парандовський Я.* *Алхимия слова. Петрарка. Король жизни* / Ян Парандовский ; [пер. с польськ.; сост. и вступ. ст. С. Бэлзы]. – М. : Правда, 1990. – 656 с. – (Литературно-художественное издание).

8. *Слоньовська О.* „Поезія – Медея, що вбиває дітей своїх”: дещо про містичне в літературі / О. Слоньовська // Українська мова та література. – 2002. – Ч. 5(261). – С. 4–6,12.
9. *Стус В.* Зібрання творів: у 12 т. / Василь Стус ; [редкол.: Стус Д.В. (голова) [та ін.]. – К. : Факт, 2008. – 752 с. – (Час творчості / Dichtenszeit; т4).
10. *Тримингэм Дж.С.* Суфийские ордены в исламе / Джон Спенсер Тримингэм ; [пер. с англ. А.А. Ставиской]. – М. : Наука, 1989. – 328 с. – (Главная редакция восточной литературы).
11. „У інших серце б’ється хореем, а в мене ямбом...”: розмова з Ігорем Качуровським / [авт. тексту Т. Унгурян] // Хроніка. – 2000. – 1993. – № 3-4. – С. 5-6.

Аннотація

Поднімається проблема значення містичного в процесі формування літературно-експрессионістического пространства. Определяються как кваліфікативы містико-експрессионістического текстового єдинства екстаз, пограничне состояние (психофізическіє предпосылки); трансцендентність, ірраціональність, єзотеричність (експрессионістический хронотоп); архетип смерті и єго коннотации (образно-структуруючіє средства); свєрхчувствєнность (рецептивний аспект).

Ключевые слова: *містика, духовная практика, архетип смерті, екстаз, енергетика, трансцендентність, поезика експрессионізма.*

Summary

In the article the problem of value mystic is violated in the process of forming literary expressionism to space. Determined as kvalifikativi mistiko-expressionism text safety ecstasy, boundary state (psikhofizichni pre-conditions); transcendentnist', irracionalizm, ezoterichnist' (expressionism khronotop); arkhetip of death and his konotacii (vividly structure-formings facilities); supersensibleness (receptivniy aspect).

Key words: mysticism, spiritual practice, arkhetip of death, ecstasy, energy, transcendentnist', poetics of expressionism.

Стаття надійшла до редколегії 8.10.2010 р.